

กิจการเพื่อสังคมเพื่อการพัฒนาสังคม Social enterprises for social development

กาญจนา เหล่าโชคชัยกุล* วรณช ลิปิยารักษ์**

Kanjana Laochokchaikul, Woranuch Sipiyarak

พินทุสร โพธิ์อุไร***, อนงค์ลักษณ์ พันธุ์พรหมธาดา****, จันทิมา นวมะวัฒน์*****
, Pintusohn Phourai, Anonglak Panpromthada, Juntima Mawamawat

Received: May 27, 2019

Revised: June 20, 2019

Accepted: August 9, 2019

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ อธิบายเรื่องราวของกิจการเพื่อสังคมกับการพัฒนาสังคมในบริบทของสังคมไทย อันจะทำให้เข้าใจนิยาม และลักษณะการดำเนินการของกิจการเพื่อสังคม ที่ในปัจจุบันยังมีการให้นิยาม และวิธีการดำเนินงานที่หลากหลายในบริบทของสังคมไทย เนื่องจากแนวคิดเกี่ยวกับกิจการเพื่อสังคมนั้นเป็นแนวคิดที่แพร่มาจากประเทศตะวันตก ซึ่งมีกิจการเพื่อสังคมเติบโตเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ได้นำเสนอกรณีศึกษาของกิจการเพื่อสังคมที่เป็นรูปธรรมในการดำเนินธุรกิจ จากการลงพื้นที่จังหวัดสระแก้ว ซึ่งคัดเลือกจากกิจการที่มีความโดดเด่นและได้รับการยอมรับในการดำเนินกิจการเพื่อสังคม 3 แห่งคือ ธรรมชาติ ผ้าทอมือ วิสาหกิจชุมชนกลุ่มแปรรูปสมุนไพรทับทิมสยาม 05 และวิสาหกิจชุมชนเครื่องหอมเมืองสระแก้ว ทำมาดี เป็นกรณีศึกษา พบว่า โดยนิยาม ทั้งสามแห่งจัดเป็นกิจการเพื่อสังคม แม้ว่าจะมีแนวทางในการดำเนินการแตกต่างกันไป แต่สิ่งที่สำคัญที่สุดของการเป็นกิจการเพื่อสังคมนอกเหนือจากการสร้างรายได้คือ เป้าหมายทางสังคมและสิ่งแวดล้อม

คำสำคัญ : กิจการเพื่อสังคม, การพัฒนาสังคม, บริบทไทย

* Instructor, College of Innovation, Thammasat university

** Instructor, Humanity and social faculty, Walaya Alongkorn, Rajabhat University under the Royal Patronage

*** Health promotion administrative officer, professional level, Creative and Innovation division, Thai Health

**** Human resource officer, senior professional level, Praboromarajchanok Institute for health workforce development

***** Registered nurse, senior professional level, Boromarajonani College of nursing, Sawanpracharak Nakhonsawan.

Abstract

This article aimed to describe social enterprise for social development in Thai context. So, it was to clarify meaning and operation of social enterprises in the time of various understanding and defining. Concept of social enterprise emerged in Western countries especially United Kingdom. It had presented a case study of a social enterprise that was strengthen in the operation of the business in Sa Kaeo Province. Three of case studies were Thammachat handmade textile (Thammachat Pha Tho Mue), Thab Thim Siam 05 herbal processing community enterprise (Wisahakit Chumchon Praerup Samunphrai Thab Thim Sayam 05), and Tham Ma Dee aromatic herbal community enterprise (Wisahakit Chumchon Khruang Hom Muang Sa Kaeo Tham Ma Dee). Although all case studies can define as SEs but they have difference management in operation. The main point of being a social enterprise in addition to generating income was social and environmental goals.

Keywords: social enterprise, social development, Thai context

1. บทนำ

กิจการเพื่อสังคม หรือธุรกิจเพื่อสังคม และการประกอบการทางสังคมถือเป็นประเด็นที่ค่อนข้างใหม่ในการรับรู้ของสังคมไทย แต่กำลังได้รับความสนใจในฐานะรูปแบบการประกอบการประเภทหนึ่งที่เป็นมากกว่าเพียงการดำเนินการธุรกิจ แต่มีความสนใจนอกสนใจในประเด็นอื่นๆ ที่ธุรกิจหรือการดำเนินการเข้าไปเกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นประเด็นทางสิ่งแวดล้อม หรือประเด็นต่างๆ ทางสังคม นอกจากนั้น การให้คำนิยาม ตลอดจนความเข้าใจในทางวิชาการ และแนวทางดำเนินการธุรกิจของกิจการเพื่อสังคมนั้น ก็ปรากฏมีงานเขียนที่หลากหลายให้ค้นคว้า และศึกษาอยู่หลากหลายแหล่งกำเนิด โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากประเทศทางฝั่งยุโรปซึ่งการดำเนินการกิจการเพื่อสังคมนั้นมีการเติบโต และมีพัฒนาการค่อนข้างก้าวหน้า ดังเช่นในสหราชอาณาจักร ธุรกิจเพื่อสังคมนั้นเติบโตขึ้นเรื่อยๆ เป็นส่วนหนึ่งของธุรกิจที่ดำเนินการในระบบเศรษฐกิจของประเทศที่ไม่เพียงสร้างทั้งรายได้แก่ระบบเศรษฐกิจของประเทศ แต่ยังสร้างผลกระทบและคุณค่าทางสังคมร่วมด้วย เรียกได้ว่าเป็นการสร้างการพัฒนาประเทศ ทั้งทางตรงและทางอ้อม (Social Enterprise London, 2018) การสนับสนุนและการนิยามที่ปรากฏ จึงค่อนข้างมีความชัดเจนว่ากิจการเพื่อสังคมนั้น มีการดำเนินการที่มีความแตกต่างจากธุรกิจทั่วไป อย่างไร รวมถึงมีแนวทางการสนับสนุนจากภาครัฐที่เกี่ยวข้องอย่างเป็นระบบ และอาจจะกล่าวสรุปได้ว่า พันธกิจและการกิจในการดำเนินการเพื่อสังคมคือสิ่งที่ทำให้กิจการเพื่อสังคมนั้นแตกต่างจากธุรกิจโดยทั่วไป ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา เราจะพบว่ามีการพัฒนาทางสังคมหลายกิจกรรม ได้มีการอธิบายตัวเองว่าเป็น การประกอบการทางสังคม หรือ ธุรกิจเพื่อสังคมมากขึ้น

กิจการเพื่อสังคมในประเทศไทยอาจจะกล่าวได้ว่า ยังไม่มีความชัดเจนในเรื่องการให้นิยาม รวมถึงรูปแบบการดำเนินการ และการจัดการก็มิได้เป็นแบบแผนที่ชัดเจน จากการทบทวนกิจการทางสังคมที่ผ่านมาทั้งในและต่างประเทศพบว่า มีการให้นิยาม “กิจการสังคม” ที่หลากหลาย มีแนวปฏิบัติแตกต่างกันออกไป ฉะนั้นปรากฏการณ์ของการประกอบกิจการทางสังคม หรือธุรกิจเพื่อสังคมเช่นนี้ หากมีความเข้าใจในการให้ความหมายที่ชัดเจน หรือมีความเข้าใจในการดำเนินการกิจการสังคมที่มีอยู่ในสังคมไทย โดยมองผ่านกรณีศึกษาจะทำให้ธุรกิจเพื่อสังคมที่ปรากฏตัวในสังคมไทยนั้น สามารถเป็นเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพในการพัฒนาและแก้ปัญหาทางสังคมได้มีประสิทธิภาพต่อไป

2. นิยามของกิจการเพื่อสังคม

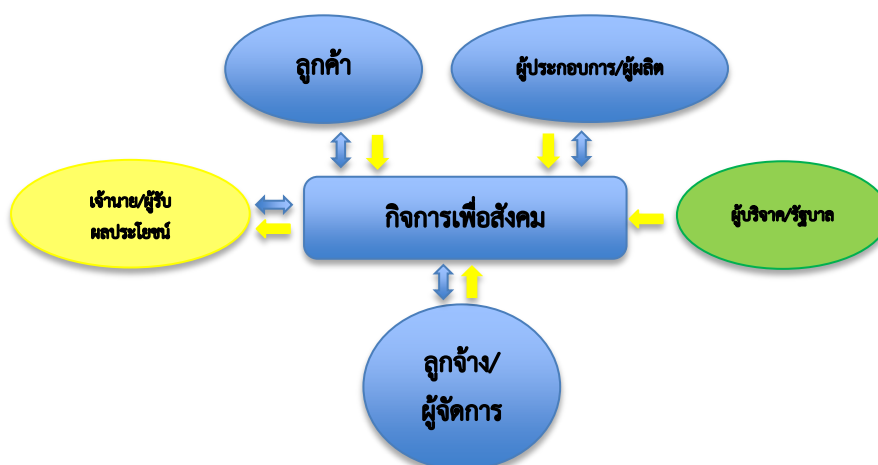
กิจการเพื่อสังคม (Social enterprise: SE) เป็นคำซึ่งใช้นิยามแนวทางการดำเนินการธุรกิจประเภทหนึ่งซึ่งมีความเติบโตในหลายประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสหราชอาณาจักร ถือได้ว่าเป็นประเทศหนึ่งซึ่งแนวทางการดำเนินการธุรกิจเช่นนี้ได้รับการสนับสนุนและเติบโตมากที่สุด เมื่อแนวคิดเกี่ยวกับกิจการเพื่อสังคม เดินทางเข้าสู่สังคมไทย จึงได้มีการแปลความชื่อเรียกออกเป็นทั้ง ธุรกิจเพื่อสังคม หรือ กิจการเพื่อสังคม รวมทั้งคำว่า Social entrepreneurship เป็นการประกอบกิจการทางสังคม หรือ ผู้ประกอบการทางสังคม ในสหราชอาณาจักร คำว่า “Social enterprise” หรือ “กิจการเพื่อสังคม” นั้น ต้องมีคุณสมบัติร่วมกันคือ

1. การมีเป้าหมายทางสังคมที่ชัดเจน
2. การมีรายได้ส่วนใหญ่มาจากการขายสินค้า หรือบริการ และ
3. มีการนำกำไรส่วนใหญ่มาลงทุนซ้ำในเป้าหมายทางสังคมของกิจการ

ดังนั้นกิจการเพื่อสังคมจึงเป็นการดำเนินการธุรกิจที่มีการนำเอาทักษะการเป็นผู้ประกอบการภาคธุรกิจมาผนวกกับคุณค่าของการให้บริการสาธารณะ กิจการที่หลากหลายก็จะดำเนินการกิจกรรมที่แตกต่างกัน เพื่อตอบสนองความท้าทายทางสังคมที่แตกต่างกัน (บริติช เคนซิล, 2015)

Social Enterprise UK (2012) ให้คำอธิบายเกี่ยวกับกิจการเพื่อสังคมว่า เป็นการดำเนินการธุรกิจที่มีวัตถุประสงค์เพื่อสังคมและสิ่งแวดล้อม (Social enterprises are businesses trading for social and environmental purposes) แม้ว่ากิจการเพื่อสังคมจะดำเนินการเพื่อเป้าหมายอื่นนอกเหนือจากธุรกิจ แต่ก็ยังมีการดำเนินการโดยใช้แนวคิดทางธุรกิจก็คือ การขายสินค้าและบริการ แต่กิจการเพื่อสังคมก็มีลักษณะสำคัญที่ทำให้มีความแตกต่างจากการดำเนินการธุรกิจทั่วไป และกิจการประเภทงานการกุศล คือ กิจการจะต้องสร้างรายได้จากการขายสินค้าและบริการที่ชัดเจน โดยรายได้ที่ได้นั้นสามารถนำสู่การดำเนินการกิจการ และกิจกรรมต่างๆ ได้ในระยะยาว แม้ว่าสามารถรับการช่วยเหลือในช่วงเริ่มต้น ผ่านการระดมทุนหรือบริจาค แต่ต้องไม่ใช้การรับความช่วยเหลือ การสนับสนุนทางการเงิน หรือการรับบริจาคตลอดไปจนเป็นรายรับส่วนใหญ่ของกิจการ และเมื่อดำเนินการจนได้รายรับและกำไรมาแล้วนั้นจะต้องเอากำไรส่วนหนึ่งนั้นกลับไปใช้ในการต่อยอดลงทุนในกิจการเพื่อให้กิจการสามารถดำเนินต่อไปได้ ต้องไม่เน้นการทำกำไรเพื่อนำมาปันผลแก่ผู้เกี่ยวข้อง และในการบริหารจัดการต้องมีรายได้ที่จัดสรรเป็นค่าตอบแทนแก่ผู้ดำเนินการหรือทีมงานในการทำงานอย่างสมเหตุสมผล โดยจะต้องไม่พึ่งพาแรงงานอาสาสมัครแต่เพียงอย่างเดียว

“การประกอบการทางสังคม” เป็นกิจการหรือการดำเนินการที่เกี่ยวข้องกับผู้คน สังคม และมีเป้าหมายที่ชัดเจนเกี่ยวกับสังคม ไม่ว่าจะเกี่ยวข้องทั้งในการแก้ไขปัญหา พัฒนาหรือสามารถเปลี่ยนแปลงสังคม วิธีการธุรกิจนั้นเป็นเพียงเสริมสร้างการดำเนินการให้กิจกรรมดำรงอยู่ได้โดยลดการพึ่งพิงความช่วยเหลือทางการเงิน และการเสริมแรงให้การดำเนินงานพัฒนาเป็นไปได้โดยการพึ่งพาตัวเอง และไม่ใช่เพียงการรอรับการช่วยเหลือหรือการให้ทุนเพียงอย่างเดียว (Martin & Osberg, 2007) อย่างไรก็ตามการดำเนินการทางธุรกิจที่หลากหลาย ทำให้กิจการเพื่อสังคมสามารถเป็นได้ทั้งธุรกิจเพื่อการแสวงหากำไร และไม่แสวงหากำไร ซึ่งสามารถสร้างความสัมพันธ์แลกเปลี่ยนได้ทั้งกับผู้ให้การสนับสนุน กลุ่มลูกค้า และผู้รับบริการ แต่จะปรากฏความสัมพันธ์ทางเดียวกับการรับการสนับสนุนจากผู้บริจาค หรือภาครัฐ หรืออาจจะกล่าวได้ว่า ธุรกิจเพื่อสังคมเป็นแนวทางการดำเนินงานที่ออกแบบมาเพื่อรับมือกับความไม่แน่นอนทางการเงินที่เคยมีในการดำเนินการพัฒนา และการแก้ปัญหาในการพัฒนาต่างๆ เพราะการรับการอุดหนุน โดยเฉพาะกับภาครัฐนั้น ที่มักจะไม่ต่อเนื่องเกิดขึ้น ธุรกิจเพื่อสังคมจึงต้องดำเนินการโดยไม่หวังพึ่งพาภาครัฐแต่เพียงอย่างเดียววนั้นเอง ดังรูป 1 (Eldar, 2014)

รูปที่ 1 แสดงความสัมพันธ์ของธุรกิจเพื่อสังคมกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องต่างๆ

สำหรับในประเทศไทย หน่วยงานที่เป็นทางการความเกี่ยวข้องกับกิจการเพื่อสังคมโดยตรงก็คือ สำนักงานเสริมสร้างกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติ หรือ Thailand Social Enterprise Office (TSEO) ได้มีการให้นิยาม กิจการเพื่อสังคม ปรากฏตามแผนแม่บทสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคม พ.ศ. 2553-2557 (สำนักงานเสริมสร้างกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติ, 2553) ไว้ว่า กิจการที่มีรายรับจากการขาย การผลิตสินค้า และ/หรือ การให้บริการที่ถูกตั้งขึ้นเพื่อเป้าหมายอย่างชัดเจนตั้งแต่แรกเริ่ม หรือมีการกำหนดเพิ่มเติม หรือปรับเปลี่ยนเป้าหมายในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชน สังคม และ/หรือสิ่งแวดล้อมเป็นหลัก โดยไม่ได้มีเป้าหมายในการสร้างกำไรสูงสุดต่อผู้ถือหุ้น และเจ้าของเท่านั้น และมีลักษณะพิเศษดังต่อไปนี้

- กระบวนการผลิต การดำเนินกิจการ รวมถึงผลิตภัณฑ์ หรือบริการไม่ก่อให้เกิดผลเสียต่อเนื่องในระยะยาวต่อสังคม สุขภาวะ และสิ่งแวดล้อม
- มีการกำกับดูแลกิจการที่ดี
- มีศักยภาพที่จะมีความยั่งยืนทางการเงินได้ด้วยตัวเอง

- ผลกำไรส่วนใหญ่นำไปเพื่อการลงทุนกลับไปใช้การขยายผลเพื่อการบรรลุเป้าหมายดังกล่าว หรือคืนผลประโยชน์ให้แก่สังคม หรือผู้ให้บริการ

- สามารถมีรูปแบบองค์กรที่หลากหลาย
- มีการนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาปรับใช้

ลักษณะของกิจการเพื่อสังคมตามการนิยามของสำนักงานเสริมสร้างกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติจึงเป็นแนวทางการดำเนินการที่ประสานสัมพันธ์ระหว่างธุรกิจ ผลตอบแทนในด้านสังคม สิ่งแวดล้อมและผลตอบแทนทางการเงิน โดยมีพื้นฐานจากความสนใจของเจ้าของกิจการที่ต้องการสร้างผลตอบแทนทางสังคมและสิ่งแวดล้อม โดยใช้รูปแบบการบริหารจัดการของธุรกิจและการทำประโยชน์แก่สังคมร่วมกัน

อย่างไรก็ตาม ในบทความนี้ เนื่องจากการเป็นการศึกษาแบบกิจการเพื่อสังคมจากกรณีศึกษาในประเทศไทย จึงจะยึดเอานิยามการอธิบายธุรกิจเพื่อสังคม โดยสำนักงานเสริมสร้างกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติเป็นหลักในการวิเคราะห์ แต่ก็จะไม่ละเลยนิยามจากงานเขียนส่วนอื่นๆ ทำให้เห็นข้อสรุปรวมอย่างหนึ่งที่ชัดเจนก็คือ กิจการเพื่อสังคมนั้นคือ กิจการที่ดำเนินการโดยรูปแบบทางธุรกิจ แสวงหากำไรหรือไม่ก็ได้ ต้องมีการหารายได้มาจากการจำหน่ายสินค้าและบริการเป็นแหล่งที่มาหลักของรายได้ แม้จะรับการสนับสนุนจากส่วนอื่นๆ ได้ แต่ต้องไม่พึ่งพารายรับจากส่วนการสนับสนุนเป็นหลัก การบริหารงานต้องเป็นไปในแนวทางของธุรกิจคือ มีการจ้างงานและจ่ายเงินแก่ผู้ดำเนินงาน ไม่ใช่การพึ่งพาการดำเนินงานโดยใช้แรงงานในลักษณะอาสาสมัครเท่านั้น และส่วนที่สำคัญที่สุดคือ การแบ่งผลประโยชน์ที่ได้จากกิจการหรือธุรกิจนั้นจะต้องไม่ใช่การแสวงหากำไรสูงสุดเพื่อนำมาปันผลแก่ผู้เกี่ยวข้อง แต่จะต้องเป็นการดำเนินการที่แบ่งปันผลประโยชน์ออกเป็น 2 ส่วนคือ ส่วนที่นำไปลงทุนต่อยอดและดำเนินการกิจการ และส่วนที่นำไปดำเนินการต่อพันธกิจเพื่อสาธารณะ สังคม และสิ่งแวดล้อมตามที่หน่วยงานได้กำหนดไว้

3.รูปแบบของกิจการเพื่อสังคม

การนิยามรูปแบบของกิจการเพื่อสังคมนั้น สามารถแบ่งได้เป็นหลากหลายรูปแบบตามแต่เกณฑ์ที่เกี่ยวข้อง ในสหราชอาณาจักร มีการใช้รูปแบบทางกฎหมายเป็นเกณฑ์ในการแบ่ง เพราะลักษณะของกิจการเพื่อสังคมที่หลากหลาย มีแนวทางในการดำเนินการที่แตกต่างกันออกไป รวมทั้งประเด็นในการดำเนินการก็มีความแตกต่างกันตามเป้าหมายทางสังคมที่ต้องการบรรลุไว้ ทำให้รูปแบบการดำเนินการ และข้อจำกัดทางโครงสร้างกฎหมาย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของสัดส่วนของกิจการเพื่อสังคมที่กำหนดตามกฎหมาย การรับเงินสนับสนุน ความสามารถในการระดมทุน และการเติบโต มีผลต่อรูปแบบในการรวมตัว และขอบเขตในการดำเนินการกิจกรรมที่แตกต่างกันไป และยังมีกรอบรูปแบบกฎหมายเฉพาะสำหรับกิจการเพื่อสังคมออกมา 2 รูปแบบ เพื่อส่งเสริมการทำธุรกิจเพื่อสังคม คือ

1. บริษัทเพื่อสร้างประโยชน์ให้กับชุมชน (Community Interested Company - CIC)

รูปแบบทางกฎหมายนี้เกิดขึ้นจากการยอมรับว่า กิจการเพื่อสังคมต้องทำธุรกิจและมีความจำเป็นต้องใช้เงินทุนให้เปล่าและเงินลงทุน ทำให้ไม่เหมาะที่จะจดทะเบียนเป็นมูลนิธิ จึงเกิดรูปแบบทางกฎหมายที่มีองค์ประกอบสำคัญ 3 ประการคือ

1) มีการระบุเป้าหมายทางสังคมขององค์กรอย่างเป็นลายลักษณ์อักษรใน

เอกสาร

2) มีการจำกัดการโอนย้ายสินทรัพย์ (Asset lock) ที่อยู่นอกเหนือการโอนย้ายให้มูลนิธิ หรือ CIC อื่นๆ

3) CIC แบบมีผู้ถือหุ้นเปิดโอกาสให้ผู้ลงทุนสามารถเข้ามาถือหุ้นในกิจการได้ แต่มีการจำกัดเขตแดนการปันผลกำไรให้กับผู้ถือหุ้น

คุณลักษณะทั้ง 3 ประการนี้ทำให้ผู้ให้ทุนและนักลงทุนทางสังคมเกิดความเชื่อมั่นกับกิจการมากขึ้น เป็นการสร้างสภาพแวดล้อมทางการเงินที่ยืดหยุ่นเอื้อกับการเติบโตของกิจการเพื่อสังคม

2. บริษัทกึ่งมูลนิธิ (Charitable Companies) บริษัทกึ่งมูลนิธิเป็นรูปแบบทางกฎหมายที่มีการควบคุมเรื่องเป้าหมายทางสังคมที่เคร่งครัดขึ้นไปอีก โดยบริษัทกึ่งมูลนิธิ

- ไม่สามารถปันผลกำไรให้กับสมาชิกหรือผู้ถือหุ้นได้ โดยปกติแล้ว บริษัทกึ่งมูลนิธิจะอยู่ในรูปแบบบริษัทจำกัด โดยการรับประกัน ไม่ใช่โดยหุ้น

- สามารถนำสินทรัพย์ของกิจการมาใช้เพื่อเป้าหมายทางสังคมได้เท่านั้น

- ต้องดำเนินการด้วยวิธีการที่เป็นประโยชน์สูงสุดต่อมูลนิธิ

โดยทั่วไปมูลนิธิที่จดทะเบียนจะมีทางเลือกในการรับเงินสนับสนุนและเงินบริจาคมากกว่าการระดมเงินในรูปแบบเงินลงทุน (บริติช เคานซิล, 2015)

ส่วนการจัดแบ่งประเภทกิจการเพื่อสังคมของประเทศไทย ตามแผนแม่บทสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคม พ.ศ. 2553-2557 (สำนักงานเสริมสร้างกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติ, 2553) ได้อธิบายเกี่ยวกับกิจการเพื่อสังคมในประเทศไทยว่า กิจการเพื่อสังคมนั้นมีหลากหลายประเภทและรูปแบบ แต่เพื่อสร้างความเข้าใจ และใช้ประโยชน์ในการวางกลยุทธ์ นโยบาย และกลยุทธ์ในการสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคมในประเทศไทย จึงได้ใช้เกณฑ์ในการแบ่งกิจการเพื่อสังคมเป็น 6 กลุ่มหลัก ตามบุคคล/องค์กรที่ก่อตั้ง ดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 เกณฑ์ในการแบ่งกิจการเพื่อสังคมเป็น 6 กลุ่มหลัก

ผู้ก่อตั้ง	รูปแบบของกิจการเพื่อสังคม
เครือข่ายและองค์กรชุมชน (Community-based SE)	วิสาหกิจชุมชน ท้องถิ่นชุมชน สหกรณ์ องค์กรการเงินชุมชน
องค์กรสาธารณประโยชน์ (Non-Governmental Organization)	ธุรกิจที่จัดตั้ง และ/หรือถือหุ้นโดยองค์กรสาธารณประโยชน์
หน่วยงานราชการและรัฐวิสาหกิจ (SE created by Government or state enterprise)	ธุรกิจที่จัดตั้ง และ/หรือถือหุ้นโดยหน่วยงานราชการและรัฐวิสาหกิจ
ผู้ประกอบการใหม่ (SE created by New Entrepreneurs)	กิจการที่บุกเบิกโดยผู้ประกอบการเพื่อสังคม
ธุรกิจเอกชน (SE created by For-profit Business)	ธุรกิจที่จัดตั้งโดยธุรกิจเอกชน (Corporate)

ผู้ก่อตั้ง	รูปแบบของกิจการเพื่อสังคม
อื่นๆ (Other SE)	ธุรกิจที่จัดตั้ง และ/หรือถือหุ้นโดยวัด สถาบันการศึกษา สถาบันศาสนา ฯลฯ

แนวทางในการจัดแบ่งประเภทกิจการเพื่อสังคมนี้นี้ ถือเป็นกรอบในการวิเคราะห์เพื่อเข้าใจแนวทางในการดำเนินการและบริบทที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินการกิจการเพื่อสังคมในประเทศไทยได้เป็นอย่างดี เพราะจากการลงพื้นที่ในจังหวัดสระแก้ว พบว่า กิจการที่ดำเนินการตามเป้าหมายเพื่อสังคมตามนิยามของกิจการเพื่อสังคม มักเลือกเส้นทางในการจดทะเบียนในการดำเนินการในรูปแบบวิสาหกิจชุมชน และปรากฏมีการดำเนินการในรูปแบบเอกชนอยู่ด้วย ซึ่งการเลือกแนวทางในการดำเนินการเช่นนี้นั้น ถือได้ว่ามีประเด็นที่น่าตั้งข้อสังเกตซึ่งสะท้อนเกี่ยวกับการดำเนินการกิจการเพื่อสังคมไทยได้อย่างน่าสนใจ ซึ่งจากข้อมูลในการลงพื้นที่ของแต่ละกรณีศึกษามีรายละเอียดที่น่าสนใจดังต่อไปนี้

4.กรณีศึกษากิจการเพื่อสังคม จังหวัดสระแก้ว

การลงพื้นที่ที่ศึกษาสถานประกอบการกิจการเพื่อสังคมในพื้นที่จังหวัดสระแก้ว ได้มีการคัดเลือกกิจการที่มีความโดดเด่นเป็นที่รู้จัก และได้รับการยอมรับในบทบาทที่มีต่อการพัฒนาสังคมไว้ 3 แห่งคือ ธรรมชาติ ผ้าทอมือ วิสาหกิจชุมชนกลุ่มแปรรูปสมุนไพรทับทิมสยาม 05 และวิสาหกิจชุมชนเครื่องหอมเมืองสระแก้ว ท่ามาตี

ในการลงพื้นที่มีวัตถุประสงค์เพื่อการศึกษาในพื้นที่ประกอบการจริง และการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้เกี่ยวข้องในกิจการทั้ง 3 แห่ง เกี่ยวกับกระบวนการก่อเกิด การบริหารจัดการ การแก้ไขปัญหาอุปสรรค และการกำหนดเป้าหมายในการดำเนินกิจการ กิจการทั้ง 3 แห่งถือได้ว่าดำเนินกิจกรรมมาอย่างต่อเนื่องอย่างน้อย 3 ปีแล้วทั้งสิ้น โดยอาศัยเกณฑ์การพิจารณาการเติบโตของผู้ประกอบการทางสังคมของ Global Entrepreneurship Research Association (Bosma, N., Wennekers, S. & Amorós, J.E., 2012) ในการอ้างอิงว่าผู้ประกอบการทางสังคมซึ่งผ่านช่วงเวลาในขั้นตอนต่างๆ มาจนพ้นระยะตั้งต้นในช่วงประมาณ 3 ปีแล้ว ถือได้ว่าเป็นผู้ประกอบการทางสังคมที่มีความมั่นคงทางธุรกิจในระดับหนึ่งแล้ว โดยรูปแบบกิจการของแต่ละแห่งโดยสังเขปมีดังนี้

5.ธรรมชาติ ผ้าทอมือ จังหวัดสระแก้ว

ร้านธรรมชาติ ผ้าทอมือ ตั้งอยู่ที่ เลขที่ 2 ซอยเทศบาล 14 หลังที่ว่าการอำเภอเมืองฯ จังหวัดสระแก้ว เป็นธุรกิจผ้าทอพื้นเมืองที่ดำเนินการโดยนางบุพผาชาติ เผ่าโยธิน มีจุดมุ่งหมายในการดำเนินการธุรกิจเพื่อต้องการอนุรักษ์ และสืบทอดภูมิปัญญาด้านการทอผ้าพื้นเมืองที่มีอยู่ในพื้นที่สระแก้วให้ดำรงอยู่ต่อไป ทั้งยังได้รับแรงบันดาลใจจากการทรงงานของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถในเรื่องเกี่ยวกับการอนุรักษ์ผ้าไทย และผ้าทอประเภทต่างๆ ลักษณะของการดำเนินการของธรรมชาติ ผ้าทอมือเป็นธุรกิจเอกชนขนาดเล็ก ดำเนินการเป็นหลักโดยนางบุพผาชาติ และครอบครัว มีการจ้างลูกจ้างประจำ จำนวน 1 อัตราเพื่อช่วยงานด้านการขาย และมีการจ้างงานช่างทออีกจำนวนหนึ่ง โดยในปัจจุบันมีช่างทอประจำอยู่ 6 คน

ธรรมชาติ ผ้าทอมือ เริ่มก่อตั้งอย่างเป็นทางการในปีพ.ศ. 2546 โดยการเข้าไปค้นหาผู้มีความสามารถในการด้านการทอผ้าที่อาศัยอยู่ในพื้นที่จังหวัดสระแก้ว และทางร้านได้สนับสนุนและลงทุนโดย การนำผ้าทอไปวาง และจัดส่งงานทอให้แก่ช่างทอที่อาศัยอยู่ในแต่ละหมู่บ้าน ก่อนที่ทางร้านจะทำหน้าที่ ในการรับเอาผ้าที่ทอเป็นผืนเรียบร้อยแล้วมาจำหน่ายทั้งแบบผืน และแบบแปรรูปตัดเย็บเป็นเสื้อผ้า กึ่งสำเร็จรูป บทบาทหน้าที่ของทางร้าน นอกจากจะเป็นผู้ประสานงานระหว่างช่างทอ กับความต้องการของผู้บริโภคแล้วนั้น ในปัจจุบันสินค้าผ้าทอมือของทางร้านได้จดทะเบียนเป็นสินค้าหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ (OTOP) และทางร้านได้จดทะเบียนเป็นธุรกิจประเภท SMEs แล้ว จึงได้มีการพัฒนาผลิตภัณฑ์ และลายผ้า ในรูปแบบต่างๆ โดยการสนับสนุนของหน่วยงานภาครัฐและเอกชนต่างๆ อาทิ กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม ศูนย์รวมธุรกิจ และพันธมิตรทางการค้า (Business Club: Biz Club) ภายใต้กระทรวงพาณิชย์ ศูนย์ศิลปาชีพบางไทร

ผลประโยชน์ที่ได้รับจากการประกอบธุรกิจ คือผลประโยชน์ที่ได้จากการขายผ้า หลังจากการ หักต้นทุนทั้งหมด จัดแบ่งออกเป็นสามส่วนหลักคือ ส่วนต้นทุนในการดำเนินธุรกิจ ซึ่งส่วนนี้จะนำมาหมุนเวียนในการดำเนินการธุรกิจต่อไป ส่วนที่สองเป็นผลกำไรของผู้ประกอบการ และส่วนสุดท้ายเป็นรายได้ที่จัดแบ่ง แก่ผู้ทอผ้าในชุมชน

ความคาดหวังในระยะยาวของธรรมชาติ ผ้าทอมือ นอกจากการได้เป็นส่วนหนึ่งในการอนุรักษ์และสืบสานภูมิปัญญาการทอผ้าพื้นเมืองที่มีเอกลักษณ์ เพื่อร่วมอนุรักษ์วัฒนธรรมและความเป็นไทย ยังมีความมุ่งหวังว่าผ้าทอจะได้รับการส่งเสริมเพื่อการใช้สอยในชีวิตประจำวันมากขึ้น รวมทั้งได้รับความนิยมจาก คนรุ่นใหม่ ดังจะเห็นได้จากความพยายามของทางร้านที่ดำเนินการในการแปรรูปผ้าทอมือให้กลายเป็นผลิตภัณฑ์ชนิดต่างๆ อย่างต่อเนื่อง

6.วิสาหกิจชุมชนกลุ่มแปรรูปสมุนไพรทับทิมสยาม 05

วิสาหกิจชุมชนกลุ่มแปรรูปสมุนไพรทับทิมสยาม 05 ตั้งอยู่ที่ เลขที่ 148 หมู่ที่ 10 ตำบลคลองไผ่เถื่อน อำเภอลองหาด จังหวัดสระแก้ว ซึ่งเป็นหนึ่งในหมู่บ้านซึ่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ฯ องค์ประธานสถาบันวิจัยจุฬาภรณ์ ทรงรับไว้ในโครงการอนุรักษ์และบริหารทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อต้องการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมและคุณภาพชีวิตของประชาชนที่อาศัยอยู่ตามแนวชายแดนไทย-กัมพูชา ซึ่งทรงศึกษาข้อมูลและวางแผนงานด้วยพระองค์เองตลอดจนประสานแนวทางแก้ไข โดยทรงนำหลักการของหมู่บ้าน มาประยุกต์ใช้ในการดำเนินงาน และพระราชทานชื่อบ้านว่า “โครงการทับทิมสยาม”

หมู่บ้านทับทิมสยาม 05 แห่งนี้ ถือได้ว่าเป็นหมู่บ้านที่มีความโดดเด่นในเรื่องทรัพยากรธรรมชาติ อันอุดมสมบูรณ์ ประชาชนมีอาชีพด้านเกษตร ทั้งเลี้ยงโคนม ปลูกพืชไร่ พืชสวน พืชผักครัวเรือนเป็นแหล่งรายได้หลัก โดยมีกิจกรรมสำคัญด้านเกษตรอีกประการหนึ่งคือการปลูกสมุนไพร โดยเริ่มจุดเริ่มต้นมาจากการสนับสนุนของสถาบันวิจัยจุฬาภรณ์ ก่อนจะพัฒนาเติบโตเรื่อยมาจนเกิดการรวมกลุ่มทั้งในด้านการปลูก และการแปรรูป จากจุดเริ่มต้นที่มีสมาชิก 9 คน จนในปี พ.ศ. 2556 ได้มีการจดทะเบียนเป็นวิสาหกิจชุมชน กลุ่มแปรรูปสมุนไพรทับทิมสยาม 05 ดำเนินกิจกรรมรับซื้อ และแปรรูปสมุนไพรสำหรับใช้เป็นวัตถุดิบในการผลิตยาแก้ ไข้หวัด ไข้หวัดใหญ่ และโรงพยาบาลวชิระภูเก็ต โดยสมุนไพรที่ปลูกและแปรรูปส่วนใหญ่จะเป็น ขมิ้น ไพล ดอกอัญชัน รากชะเอมเทศ มะระขี้นก กระต่ายป่า ฟักทะลายโจร เถาวัลย์เปรียง

บอระเพ็ด มะขามป้อม และสเลตพังพอน การบริหารจัดการวิสาหกิจชุมชนกลุ่มแปรรูปสมุนไพรทับทิมสยาม 05 ดำเนินการในรูปแบบคณะกรรมการ มีโครงสร้างการแบ่งงานและความรับผิดชอบตามความสามารถและความถนัดของสมาชิก โดยมีการรับสมัครสมาชิกและเปิดขายหุ้นแก่สมาชิกของหมู่บ้าน และมีการปันผลตอบแทนรายปีต่อหุ้นตามสัดส่วนการเติบโตของการดำเนินการ

เป้าหมายสำคัญของวิสาหกิจชุมชนกลุ่มแปรรูปสมุนไพรทับทิมสยาม 05 เน้นเรื่องการค้าปลีกในรูปแบบต่างๆ เพื่อมุ่งพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนเป็นหลักตามเป้าหมายของการจัดตั้งหมู่บ้าน และการสนับสนุนของสถาบันวิจัยจุฬาภรณ์ที่มาตั้งแต่ต้น แม้ว่าในการดำเนินการกิจกรรมต่างๆ อาศัยประสบการณ์ในการจัดการที่เรียนรู้ลองผิดลองถูก แต่ก็ได้มีการนำบทเรียนต่างๆ มาพัฒนาและปรับปรุงในการดำเนินการกิจการของกลุ่มอย่างต่อเนื่อง ทำให้การดำเนินการในปัจจุบันมีความชัดเจนและดำเนินการได้อย่างเป็นรูปธรรมจนเป็นที่ยอมรับ และกลายเป็นแหล่งเรียนรู้ในการดำเนินการให้กับกลุ่มและชุมชนอื่นๆ

7.วิสาหกิจชุมชนเครื่องหอมเมืองสระแก้ว ทำมาติ

วิสาหกิจชุมชนเครื่องหอมเมืองสระแก้ว ทำมาติ ตั้งอยู่ที่ เลขที่ 543 ถนนสุวรรณศร ตำบลสระแก้ว อำเภอเมืองฯ จังหวัดสระแก้ว ก่อตั้งขึ้นตั้งแต่ 19 กันยายน 2545 โดยนางอ้อยทิพย์ จำจด จากความชอบส่วนตัวในเรื่องผลิตภัณฑ์เครื่องหอมและสมุนไพร จนพัฒนามาเป็นการเป็นผู้ผลิตและจำหน่ายผลิตภัณฑ์ที่ผสมผสานระหว่างเครื่องหอมและสมุนไพร ปี พ.ศ. 2545 การรวมกลุ่มในช่วงแรกผลิตภัณฑ์ที่ผลิตคือ ฐูปหอม ก่อนจะเริ่มเรียนรู้และพัฒนาผลิตภัณฑ์มาเป็นผลิตภัณฑ์เครื่องหอมที่ใช้ในกิจกรรมสปาและการนวด รวมถึงการรวมกลุ่มที่ขยายตัวขึ้นและจดทะเบียนเป็นวิสาหกิจชุมชนเครื่องหอมเมืองสระแก้ว ทำมาติ เมื่อวันที่ 24 ตุลาคม 2550 โดยกำหนดวิสัยทัศน์ในการดำเนินการเพื่อการสร้างงาน สร้างอาชีพแก่สมาชิก และสร้างความอยู่ดีกินดี และมี พันธกิจในการดำเนินการคือ การผลิตสินค้าที่ดี มีคุณภาพ เพื่อสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น และมุ่งสู่การพึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืน การบริหารจัดการดำเนินการในรูปแบบของคณะกรรมการ และเปิดรับสมัครสมาชิกผ่านการขายหุ้น ในปัจจุบันมีสมาชิกถือหุ้นกว่า 30 ราย โดยสมาชิกบางส่วนก็ได้เข้ามารับทำเครื่องหอมของกลุ่มเป็นรายได้เสริมจากการอาชีพหลักด้านการเกษตรด้วย

ความเติบโตของวิสาหกิจชุมชนเครื่องหอมเมืองสระแก้วในปัจจุบัน ถือได้ว่าได้รับการยอมรับจาก ภาคส่วนต่างๆ รวมทั้งได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐและเอกชน ทำให้การดำเนินการมีการนำเอาภูมิปัญญาเดิมมาผสมผสานกับนวัตกรรมใหม่ในการผลิตผลิตภัณฑ์เครื่องหอมที่มีคุณภาพและการได้รับการยอมรับ เห็นได้จากการขยายตลาดการจำหน่ายสินค้าของกลุ่มซึ่งมีทั้งในและต่างประเทศ

จากการนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับกิจการเพื่อสังคมทั้งสามแห่ง คือ ธรรมชาติ ผ้าทอมือ วิสาหกิจชุมชนกลุ่มแปรรูปสมุนไพรทับทิมสยาม 05 และวิสาหกิจชุมชนเครื่องหอมเมืองสระแก้ว ทำมาติ เมื่อนำสู่การวิเคราะห์ตามเกณฑ์และแนวคิดของกิจการเพื่อสังคมแล้วนั้น สามารถสรุปให้เห็นภาพรวมได้ดังนี้

ตารางที่ 2 สรุปกิจการเพื่อสังคมของกรณีศึกษาธุรกิจ จังหวัดสระแก้ว

เกณฑ์การเป็น กิจการเพื่อสังคม	ธรรมชาติ ผ้าทอมือ จังหวัดสระแก้ว	วิสาหกิจชุมชน กลุ่มแปรรูปสมุนไพร ทับทิมสยาม 05	วิสาหกิจชุมชน เครื่องหอมเมือง สระแก้ว ทำมาดี
ความเป็นเจ้าของ	เจ้าของคนเดียว	วิสาหกิจชุมชน	วิสาหกิจชุมชน
ประเภทกิจการ เพื่อสังคม	ธุรกิจเอกชน ใน รูปแบบธุรกิจ SMEs	เครือข่ายและองค์กร ชุมชน ในรูปแบบ วิสาหกิจ	เครือข่ายและองค์กร ชุมชน ในรูปแบบ วิสาหกิจ
ระยะเวลาในการ ดำเนินการ	เริ่มต้นกิจการตั้งแต่ พ.ศ. 2546	จดทะเบียนวิสาหกิจ ชุมชน พ.ศ. 2556	จดทะเบียนวิสาหกิจ ชุมชน พ.ศ. 2550
ผลตอบแทนทาง สังคม	มี เพื่อเรื่องการ อนุรักษ์ ศิลปวัฒนธรรม และ สร้างการจ้างงาน	มี เน้นพื้นที่ คุณภาพ ชีวิต และพัฒนาอาชีพ อนุรักษ์พื้นที่ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม	มี สร้างการจ้างงาน
ผลตอบแทนทาง สิ่งแวดล้อม	ไม่มี	มี กิจการส่งเสริมให้ เกษตรกรลดการใช้ สารเคมีในการ เพาะปลูกเพราะเป็น วัตถุดิบ การผลิต ยาสมุนไพร	มี กิจการส่งเสริมให้ เกษตรกรลดการใช้ สารเคมีในการ เพาะปลูก เพราะเป็น วัตถุดิบการผลิต เครื่องสำอาง
การมีส่วนร่วมและ ระบบสมาชิก	ไม่มีระบบสมาชิกและ การมีส่วนร่วม	มีระบบสมาชิก และการขายหุ้น บริหารโดยระบบ คณะกรรมการ	มีระบบสมาชิก และการขายหุ้น บริหารโดยระบบ คณะกรรมการ
การจัดการผลกำไร	แบ่งเป็น 3 ส่วน คือ นำมาหมุนเวียนใน ธุรกิจ รายได้ของ ผู้ประกอบการ และจ่ายค่าจ้าง	แบ่งเป็น 2 ส่วน คือ เข้ากองทุนเพื่อนำมา หมุนเวียนในกิจการ และปันผลแก่ผู้ถือหุ้น	แบ่งเป็น 2 ส่วน คือ เข้ากองทุนเพื่อนำมา หมุนเวียนในกิจการ และปันผลแก่ผู้ถือหุ้น
การจัดแบ่ง ผลประโยชน์	การจ้างงาน โดยจ่าย เป็นค่าตอบแทนแก่ ผู้เกี่ยวข้อง เช่น ช่าง ทอ ตามเนื้องานและ ความสามารถ	- รับซื้อสมุนไพรจาก สมาชิก - การจ้างงานแก่ แรงงานที่มารับจ้าง แปรรูป - ปันผลจากการถือ หุ้น	- การจ้างงานแก่ แรงงานที่มารับจ้าง ผลิตผลิตภัณฑ์ - ปันผลจากการถือ หุ้น

กล่าวคือ ทั้งสามกิจการในกรณีศึกษานั้น สามารถระบุได้ว่า ล้วนเป็นกิจการเพื่อสังคม เพราะผลของการดำเนินกิจการนั้น โดยวัตถุประสงค์ได้สร้างผลตอบแทนทางสังคม และ

ผลตอบแทนทางสิ่งแวดล้อมในประเด็นต่างๆ แม้จะมีความแตกต่างกันเรื่องแนวทางการบริหารจัดการ ความเป็นเจ้าของ การมีส่วนร่วมและระบบสมาชิก

ส่วนรูปแบบกิจการเพื่อสังคมจากกรณีศึกษา จะปรากฏเป็นธุรกิจเอกชน และวิสาหกิจชุมชน ซึ่งในบริบทของประเทศไทย วิสาหกิจชุมชนถือเป็นรูปแบบการรวมตัวเพื่อดำเนินกิจกรรมของชุมชนที่กำลังเป็นที่แพร่หลาย เนื่องจากเป็นแนวทางที่ขอรับการสนับสนุนจากภาคส่วนต่างๆ โดยเฉพาะภาครัฐได้อย่างเป็นทางการโดยง่าย จึงไม่น่าแปลกใจที่ชุมชนส่วนใหญ่จะเลือกแนวทางในการดำเนินการกิจการในลักษณะนี้ แต่อย่างไรก็ตาม จากการนำเสนอข้อมูลเชิงลึกจากกรณีศึกษาวิสาหกิจชุมชนกลุ่มแปรรูปสมุนไพรทับทิมสยาม 05 ก็จะได้เห็นว่า ปัญหาและสิ่งที่เป็อุปสรรคสำคัญซึ่งกิจการเพื่อสังคมต้องเผชิญในการพัฒนาชุมชนคือ ความพร้อมในด้านต่างๆ ตั้งแต่การจัดเตรียมข้อมูล การแสวงหาความรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเข้าใจในเรื่องการบริหารจัดการบัญชีและการเงิน ไปจนถึงเรื่องการตลาดในธุรกิจ ซึ่งถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมต่อเรื่องความโปร่งใส และการวางแผนการบริหารกิจการในระยะยาวอย่างมีคุณภาพ และยั่งยืน ก า รนำเสนอเรื่อง กิจการเพื่อสังคม ผ่านกรณีศึกษากิจการเพื่อสังคมครั้งนี้ ถือเป็นการดำเนินการกิจการเพื่อสังคมของชุมชนในแง่มุมใหม่ เพื่อเป็นฐานในการสร้างความรู้และความเข้าใจในแนวทางการดำเนินกิจกรรมเพื่อการพัฒนาสังคมอย่างรอบด้านต่อไป

บรรณานุกรม

- Bosma, N., Wennekers, S. and Amorós, J.E. (2012). **Global entrepreneurship monitor 2011 extended report: Entrepreneurs and entrepreneurial employees across the Globe**. London: Global Entrepreneurship Research Association, London Business School.
- Eldar, O. (2014). **The role of social enterprise and hybrid organizations**. John M. Olin Center for Studies in Law, Economics, and Public Policy, Yale Law School. Retrieved April 14, 2019 from <https://community-wealth.org/content/role-social-enterprise-and-hybrid-organizations>
- Martin, R. L. and Osberg, S. (2007). **Social Entrepreneurship: The Case for Definition**. Stanford Social Innovation Review. 5(2). Retrieved April 14, 2019 from https://ssir.org/articles/entry/social_entrepreneurship_the_case_for_definition
- Social Enterprise UK. (2012). **Social Enterprise Explained**. Retrieved April 14, 2019 from <https://www.socialenterprise.org.uk/social-enterprise-explained>
- Social Enterprise UK. (2017). **Start your social enterprise: The social enterprise guide**. Retrieved April 14, 2019 from <https://www.socialenterprise.org.uk/Handlers/Download.ashx?IDMF=b5514bc0-5a3b-4c4e-afe1-d8aaec3ebb19>
- Social Enterprise UK. (2018). **2017-2018 Impact report**. Retrieved April 14, 2019 from <https://www.socialenterprise.org.uk/Social-impact-report>
- โครงการทับทิมสยาม 05 อำเภอคลองหาด จังหวัดสระแก้ว. (ม.ป.ป.) สืบค้นเมื่อ 11 เมษายน 2562 จาก <http://www.sakaeo.go.th/royalproject/tubtim05.html>

- บริติช เคานซิล. (2015). **กิจการเพื่อสังคมในสหราชอาณาจักร การพัฒนาสู่ภาคกิจการเพื่อสังคมที่เติบโต**. สืบค้นเมื่อ 18 มีนาคม 2562 จาก https://www.britishcouncil.or.th/sites/default/files/kicchkaarephuuesangkhamainshraachaanaacchakr_final.pdf
- สำนักสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติ. (2553). **แผนแม่บทสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคม พ.ศ.2553-2557**. กรุงเทพฯ: สำนักสร้างเสริมกิจการเพื่อสังคมแห่งชาติ.